

יהושע ישועה: הקו והמועגל

“Un homme qui dort tient en cercle autour de lui le fil des heures [...]”

Marcel Proust, p. 5

(“אדם ישן מחזיק במעגל מסביבו את חוט השעות [...]”).
מרסל פרוסט

“Longtemps, je me suis couché de bonne heure” – כלומר, ימים רבים עליתי על משכבי בשעה מוקדמת. במשפט זה פותח הרומן של פרוסט, ובו מתחילות גם בעיותיו של הקורא: מישהו מספר כאן על עצמו שזמן רב נהג לעלות על משכבו בשעה מוקדמת; – אך מדוע נהג כך? באיזו תקופה בחייו? ואיזה ענין יש בדבר? ועוד: מיהו האיש? מה שמו, מה גילו, מצבו, אפיו, מעשיו? המבקש תשובה מהירה, ישירה, חד-משמעית לשאלות כגון אלו, יתאכזב שוב ושוב; הספר לא נכתב, כנראה, במטרה לענות במהרה על שכאלו. – מוטב אולי, אם כן, לשאול תחילה שאלות מסוג אחר? למשל: “איך בנוי ספרו של פרוסט ואיזה תפקיד משחק משפט ראשון זה במבנהו?”

אבל איך נקבע מה מבנהו של מבוך? נתחיל בכך שנתבונן בו בסבלנות ותשומת-לב. נעסוק בספר הראשון של הרומן, בעברו של פואן, ונתרכז במיוחד בחלקו הראשון של ספר זה, קומברא, על שני פרקיו. אם נכונה השערתך, הרי כל חלק ביצירתו של פרוסט מיצג את היצירה כולה – כמו שמיקרוקוסמוס מיצג את המאקרוקוסמוס.

משך זמן רב נהג אפוא המספר לפרוש למיטתו בשעה מוקדמת. בזה פותח הספר (ע' 3), ועל-פני ששה עמודים לערך מתפתחת ממשפט זה מין סטייה, סבוכה למדי, שרובה-ככולה בתיאור מחשבותיו, חלומותיו, תחושותיו ושאר חוויותיו של המספר משך השעות הארוכות שאותן היה מבלה במיטתו, בין שינה ליקיצה, בטרם יירדם סופית. עיקרן של חוויות אלו היה אולי בזכרונות: זכרונות על חייו בימים-עברו במקומות שונים – בקומברא, בבאלבק, בפאריז, בדונסייר, בוונציה; זכרונות על אנשים שהכיר – על מה שראה במו-עיניו מחיהם, על מה שאחרים סיפרו לו עליהם... (ע' 9). בזה ניתן לנו מראש מין תוכן-עניינים של כל הספר הראשון ואף של הרומן כולו, שאינו אלא חיפוש אחר הזמן האבוד, נסיון להציל את העבר מאבדו ולהפכו, בעזרת הזכרון (שהוא, מצדו, נעזר בתחבולות ואמצעים שונים שעוד נעמוד עליהם), לחוויה חיה, מוחשית, עשירה ומעשירה בהרבה מזו שהיה העבר, או שיכול היה להיות, בהיותו הווה...

וכאן (ע' 9) מתחילה סדרה של סטיות ארוכות, סבוכות ביותר (עם הרבה סטיות-משנה), אשר רק נוסחתן הכללית והגסה ניתנה לנו באותו "תוכן-עניינים מראש", ושבסופה של כל אחת מהן, בהיסגר מעגלה של כל אחת, אנו מוחזרים אל הקו של סיפור-מעשה-ההזיות אשר הזה המספר בפרישותיו המוקדמות למיטתו. כך, אם נתיחס לרגע למבנה עברו של סוואן כולו, ניתנת לנו בחלקו הראשון, בקומברה, בסטייה אחת ארוכה (מע' 9 עד ע' 187), החייאת מומנטים חשובים מילדותו של המספר בעיירה קומברה.

החלק השני, אהבה אחת של סוואן, מספר (מע' 188 עד ע' 382) פרשה מחייו של סוואן (אחד מגיבוריו העיקריים של הרומן), מתקופה שקדמה ללידת המספר ושעליה נודע לו בעקיפים בזמן מאוחר הרבה יותר. זה החלק היחיד בספר שכתוב בגוף שלישי ושבו אין המספר מופיע כאחת הנפשות הפועלות. אולם סטייה זו נעשית אפשרית ואף רצויה הודות לדמיון מסוים בו הרגיש המספר (ר' עמ' 31-30, 186, 295) בין אהבתו של סוואן לאודט, על כל גילגוליה, לבין החוויה המרכזית של ילדותו-הוא: הסבל שבאהבתו וקנאתו לאמו. שכן כל האהבות, שמהותן ב"צורך האיום בזולת", דומות הן בעיקרן; וההבדלים שבין אהבת ילד לאמו לבין אהבת מחזר מבוגר לגברת שמידותיה מפוקפקות מיטשטשים ונעלמים לאורו של דמיון זה. (והאמן, לדעתו של פרוסט, הוא אדם הרגיש במיוחד לדמיונות, לאנאלוגיות ממין זה; ורגישותו זו היא המאפשרת לו לחיות מחדש ולהחיות פרקים מעברו שאלמנט מסוים מהם הופיע, באורח מקרי, בחייו בהווה; היא המאפשרת לו גם לחיות ולהחיות את חוויותיו של הזולת אשר אלמנט מסוים, חשוב, משותף להן ולחוויותיו-הוא). אהבה אחת של סוואן מופיע אפוא כארגון וסידורן של חלק מהזיות המספר בעת נדודי-שנתו (ר' במיוחד ע' 186).

באשר לחלק השלישי של עברו של סוואן-הקרוי שמותיהם של מקומות: השם-הרי זה מתאר את הזיותיו של המספר לשמע שמותיהם של מקומות מסוימים: באלבק, ונציה, פירנצה... הוא גם מחייה חלק מימי-נעוריו בפאריז. אך הבה נתרכז בחלק הראשון, בקומברה.

נדודי-שנתו של המספר (המתוארים בששת העמודים הראשונים) די היה בהם כשלעצמם להחיות בזכרונו (מע' 9 עד ע' 43) חלק קטן מחיי ילדותו בקומברה: אותו חלק שהיה כרוך אף הוא בנדודי-שינה-נדודי-שנתו של ילד רגיש במיוחד החי מדי-ערב בעצמה רבה את סבל פרידתו מאמו; סבל הנהפך בשבילו לטראגדיה קשה באותם ערבים בהם ביקורו של מר סוואן בבית גרם שהאם לא עלתה לחדר בנה הקטן לתת לו את נשיקת ה"לילה-טוב" לה ציפה (ובה ממילא לא הסתפק מעולם...).

נדודי-השינה-פועל-יוצא מן הפרישה המוקדמת למיטה עליה מדבר משפטו הראשון של הספר-הם אפוא התחבולה הראשונה בה משתמש זכרונו של המספר על-מנת

לחיות מחדש (ולהחיות ביצירתו) את עֲבְרוֹ. * הראשונה אך לא האחרונה. ואמנם, בתום מעגלה של סטייה זו בת 34 העמודים, מחוזרים אנו אל קו הסיפור על נדודי־שנתו של המספר המבוגר. הללו לא הצליחו (כך הוא מספר מע' 43 עד ע' 48) להחיות בשבילו את כל חיי ילדותו בקומברה—את כל העיירה, על כל בתיה, גניה ותושביה, ועל כל חוויותיו בה. כי על־מנת שיחזור העבר ויחיה בשבילנו בהווה, אין די בכך שנחליט להעלותו מן השיכחה: הזכרון הרצוני, האינטלקטואלי, אינו יכול, לדעתו של פרוסט (ר' ע' 44), לתת לנו יותר מרצף של תמונות מתות. למען יחיו אלה, צריך (כך מסביר המספר) שיתמזל לנו מזלנו, ושאיזו תחושה אשר ידענו בעבר תשוב ותתעורר בנו בהווה: רק היא תוכל, בשובה אלינו, להעלות מתהומות האין של השיכחה את מכלול העצמים, האנשים והמאורעות שהיו כרוכים בה בעבר—ורק הודות לה נוכל לשוב ולחיות ברוחנו (ובעצמה גדולה שבעתיים מזו האפשרית במציאות) את החוויות אותן חיינו פעם בקשר לאותם עצמים, לאותם אנשים, לאותם מאורעות.

לגבי המספר קמו סוף־סוף לתחייה כל קומברה וכל הקשור בה, ביום אחד מימי בגרותו בו טעם במקרה פרוסת עוגה קטנה, מן הסוג הנקרא מדלן, טבולה במעט תה. הרגשת אושר מוזרה נתלוותה לטעמה ולריחה של אותה עוגיה—אושר בלתי־מובן בהחלט... עד שזכר פתאום שאותו טעם, אותו ריח, היו אלה של עוגית המדלן הטבולה בתה שדודתו ליאני היתה נותנת לו בילדותו, בתקופת ביקוריהם בקומברה. ואז פתאום כמו צפו ועלו לפניו כל הבית, וכל העיר, על בתיה ועל גניה, על אנשיה ועל סביבותיה, ועל המאורעות שהתרחשו בה, מתוך ספל התה בו התרפכה והלכה פרוסת המדלן הקטנה (מע' 43 עד ע' 48).

עוגית־המדלן היא אפוא תחבולה שניה ** שנוקק לה זכרונו של המספר המבקש להחיות את העבר. חוט סיפורם של נדודי־השינה גלש פה ונעשה סיפור־המעשה של עוגית־המדלן. ומכאן ייצא מעגלה של סטייה שניה—הפרק השני של קומברה, בו מסופר (מע' 48 עד ע' 186), בפרטי־פרטים, הכל על קומברה כולה כפי שהיתה בימי ילדותו של המספר.

בהיסגר מעגלה של סטייה שניה זו, מחזירים אותנו שני העמודים האחרונים של "קומברה" (ע' 186 ו־187) אל קו הסיפור על המספר המבוגר, באותה תקופה בחייו בה נהג לעלות על משכבו בשעה מוקדמת...

* בזה לא מיציתי, כמובן, את כל העושר התימאטי של נושא נדודי־השינה בספרו של פרוסט. רק זאת אוסיף: מצב זה, בו גדולה כל־כך הרגישות לאנאלוגיות; בו קל כל־כך המעבר בין היזכרות אחת לשניה; בין זכרונות לחשקים, ולתקוות; בין תחושות שמקורן במציאות, ובהווה, לבין זכרונות מן העבר ומאויים לעתיד־לבוא—מצב זה הוא אחת המיטאפורות המוצלחות ביותר שפרוסט משתמש בהן על־מנת לגלם את מצב היצירתיות האידיאלי של האמן. גם האמן וגם האיש הנתון באותם דימדומי התודעה פתוחים במיוחד ללחשים ולרמיזות של מה שעמוק בהם ביותר.

** גם זו אינה האחרונה בספר: סדרה שלמה של תחושות (טעם, ריח, מגע, שמיעה...) מופיעה בו בכלולו, והללו קושרות רגע של הווה לרגעים־עברו ומקימות אותם לתחייה.

*
 תיאור קצר זה של כמה יסודות במבנה עברו של פוזאק, ובמיוחד של קומברה, מעמיד אותנו על אפיה הדיגרסיבי המובהק של כתיבתו של מרסל פרוסט. נטייתו זו לסטות תדיר מקו של הנושא ולחזור אליו שוב בהיסגר מעגל הסטייה, ולשוב ולסטות, ולחזור-ולחזור-חלילה-נטייה זו נראית לי מהותית לכתיבתו ומאפיינת אותה בכל אהר מרבדיה, החל ביחידות הטקסט הקטנות ביותר (המשפט, הפיסקה-המפחידים רבים מקוראיו ב"ארפם" ובסיבוכם) וכלה בגדולות (הפרק, החלק, היצירה כולה). החדות לדיגרסיביות זו מופיע כל גרגר-חול כמיצג תבל רפה, וכל חלק של היצירה (ראף הזעיר שבהם) כמיקרוקוסמוס, האנאלוגי במבנהו ובתכנו למאקרוקוסמוס, והמ-סוגל להוליד אותו מתוכו.

בכך נותן פרוסט פתרון-מה לבעיה הפאראדוקסלית הקדומה ביחס לאחדותה של יצירת-האמנות המורכבת...

*
 קומברה מופיע, אם כן, כפרק ראשון ביצירה בת כ-3000 עמודים, פרק המתזיק כ-185 עמוד והמורכב חוט סיפורי-הגותי קצר, בן 10 עמודים לערך, המקוטע לשלושה חלקים רחוקים זה מזה, שביניהם מובלעות סטיות ארוכות מן הנושא של הקו-הראשונה שבהן בת כ-35 עמוד (סיפור הטראגדיה היומיומית של הפרידה מן האם) והשניה (סיפור שאר החוויות של קומברה) בת כ-140 עמוד. אמור מעתה שרוב-רובו ועיקרו של החלק קומברה נמצא דווקא במעגלי סטיותיו, הכנויים זכרונות והם החייאת פרקים מן העבר, ולא בקו הסיפורי שאותו חלק פותח בו ומסיים בו, ומתוארים בו רק התנאים בהם העלה המספר אותם זכרונות, בנוסף לכמה הירהורים על תנאים אלה...

ואולם טעות תהיה זו לחשוב שה"קו" של פרוסט אינו אלא תחבולת סופרים וכעין אמתלה שקופה, המאפשרת לו לגלגל את "מעגלי" זכרונותיו.

תנאי ההיזכרות-המחיייה חשובים בספר זה לא פחות מן הזכרונות עצמם, כי בלי היזכרות כזאת העבר נשאר-במקרה הטוב ביותר-בגדר רצף של תמונות מתות שאין לבנות מהן יצירה בעלת ערך. על כן האיש המספר פה את חייו עומד על כך שידובר בספרו גם (ואולי בעיקר) באותו חלק של חייו שהוקדש רובו-ככולו לכתיבת הספר הזה עצמו. בזה גם יסתיים, מקץ 3000 עמודים, ספרו של מרסל פרוסט: בדיון ארוך, מקיף ומעמיק בדבר הספר שאת קריאתו עומדים אנו לסיים בשלבי חיבורו ותנאיו, ובכל סבך הבעיות-והחוויות-הכרוכות בו.

כך נסגר כמין מעגל, בסוף הספר, אותו סיפור מקוטע על גדודי-השינה ועל עוגית-המדלן שהופיע לעינינו כקו-בראשיתו. כחוט-השני הוא עובר בכל הרומן כולו. כל חלקיו ופרקיו אינם אלא כעין סטיות ממנו, ויכול מעגלה של כל סטייה (אם נתבונן בו מקרוב) להיראות אף הוא כקו שממנו יוצאים מעגלי-סטייה משניים-וגומר, וגומר. וכך אפשר לתאר את הספר כולו כמערכת סבוכה של מעגלים, בה

כל מעגל סוטה ממעגל אחר וחוזר אליו, ומעגל אחד גדול מכיל את כולם ומעניק למערכת כולה את אחדותה.

*

בעיני פרוסט—כמו גם בעיני המספר של בחיפוש הזמן האבוד, שאינו זהה עמו בכל—היתה כתיבת ספר כזה בבחינת עבודת-קודש. בזמנים כשלנו (ראשית המאה ה-20...) כתיבה מסוג זה היא, לדעת שניהם, מן האמצעים המעטים היכולים עוד לאפשר לנו חיים מלאים, אמיתיים, מאושרים... כי המציאות, וההווה, לעולם אינם יכולים לספק את צמאון האושר שלנו; והדת אינה נותנת לנו עוד מה שידעו אבותינו למצוא בה. מדי-פעם מגיע צמאון זה לסיפוק רגעי ומקרי: כאשר משהו השייך למציאות ולהווה, אלא שמילא תפקיד-מה בחיינו בעבר, דולה לנו מן השיכחה חלקים מעברנו האבוד, מחייה אותם, מציף בהם את ההווה...

הפתיבה—כפי שהיא נתפסת לפרוסט, ולמספרו—נותנת לנו שליטה על התרחשות רבת-ערך זו; היא מוציאתה מתחום שליטתה הגמורה של המקריות, מכופפתה לרצוננו, למאמצינו, ליצירתנו.

*

כלום אגזים אם אחשוב שבעיני פרוסט היה ספרו משול לעוגת-מדלן עצומה, שכל אחד מעשרות או מאות פירוריה הוא עוגית-מדלן קטנה, העשויה להחיות חלק זה או אחר של העבר ולהסב לנו את האושר המיוחד הנובע מכך, והכרוך בגצחוננו על הזמן הקווי, ועל המוות שבסופו... בכתבו את ספרו ניסה פרוסט לגאול את כל עברו, את כל חייו, מאבדנם—כמו שלגבי המספר, באכלו את עוגית-המדלן, נגאלו רבים מרגעי ילדותו בקומפרה.

לגבי כל קוראי פרוסט—אם רק יש התאמת-מה בינם לבינו—יכול ספרו, ואפילו פירור מספרו, להיות בחינת אותה עוגית-המדלן הגואלת.